

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Fordítástudományi Program

Adaptáció és újrafordítás

Doktori tézisek

Vándor Judit

1. A téma aktualitása

Disszertációm témája az adaptáció és újrafordítás helye a fordítástudományban. A téma aktualitását a fordítástudományban megjelenő új területekkel foglalkozó interdiszciplináris kutatások és elemzések adják: a fordítás és hatalom, a fordítás és elnyomás kérdése, valamint a fordítás gyarmatosító jellege. A fordítás nemcsak nyelvészeti korpusznak, hanem társadalmi jelenségnek is tekinthető. A fordítás elemzésével a fordítás koráról is képet alkothatunk. Ez pedig a fordítástudomány tárgya is lehet, hiszen a fordított szöveg, mint minden szöveg, kulturálisan konstruált és kultúrát konstruáló entitás.

2. A kutatás célja

A kutatás célja meghatározni az adaptáció és az újrafordítás jelenségét, megvilágítani a jelenségek okainak közös vonásait, funkcióbeli hasonlóságát. Vizsgálom, mi az adaptáció és újrafordítás helye a fordítástudományban, milyen szerepet tölt be a kulturális-irodalmi normarendszerek kialakításában és változásában. Az újrafordítás szorosan kapcsolódik a kulturális gyarmatosításhoz, és ebben közös vonást mutat az adaptációval. A magyar irodalom kialakulásánál a hagyományos értelemben vett kulturális gyarmatosítás – a nagyobb kultúra bekebelezése, honosítása a kisebb kultúrát – csak

módosítva értelmezhető. Az első és újrafordítások összehasonlítása rávilágíthat az irodalmi normaváltozásokra és ideológiai hatásokra. Végül kisszámú korpuszon vizsgálom az újrafordítási hipotézis feltételezéseinek helyességét, tudva, hogy ez csak irányt mutathat a további kutatások felé, de nem jelent feltétlen bizonyítékot.

3. A kutatás elméleti háttere

A fordítástudományban a kulturális fordulat terelte rá a figyelmet arra, hogy a kulturális és ideológiai tényezők hogyan befolyásolják a fordítást. Vizsgálták a fordítás szociokulturális körülményeit, a különböző kultúrákban megjelenő fordítási szokásokat és hagyományokat, és vizsgálták a fordított irodalom szerepét és helyét az irodalmi rendszeren belül. A poliszisztéma elmélet és a kulturális fordulat hívei a forrásnyelvi és célnyelvi normákból, ideológiai és hatalmi viszonyokból indulnak ki az okok és hatások leírásában (Bassnett 1998).

3.1 Az adaptáció kutatásának elméleti háttere

Elsősorban angolszász (Bassnett 2002; Lefevere 1992/b; Munday 2001; Venuti 1995) és magyar szakirodalomra (Albert 2003; Burián 2003; Horváth 1976; Józán 2008; Klaudy 2003; Nemeskürty 1985; Szalay 1980;) támaszkodva sorra veszem, hogy a fordítástörténet különböző nagy korszakaiban hogyan értelmezték az adaptációt, hogyan illeszkedett be a fordított szövegek sorába, milyen stratégiákat alkalmazott, és milyen pozíciója volt az irodalmi rendszerekben, illetve milyen funkcióváltásokon ment keresztül. Röviden érintem, milyen kapcsolatban áll az adaptáció a különféle műnemekkel, műfajokkal. Bemutatom, hogyan veszítette el régi dicsőségét, miközben folytonosan jelen volt és van az irodalomban, csak központi szerepét elhagyva perifériális helyzetbe került (Even-Zohar 1978).

3.2 Az újrafordítás kutatásának elméleti háttere

Az újráírás illetve újrafordítás összekapcsolódik többek között Álvarez és Vidal, Bassnett, Lefevere és Venuti (Álvarez és Vidal 1996; Bassnett 2005; Lefevere 1999; Venuti 2004) munkásságával, akik az újrafordítás vizsgálatába bevonják az ideológiát és intézményrendszert is, mondván, hogy az újrafordítás vagy megerősíti, vagy megkérdőjelezi a fennálló hatalmat és az irodalmi kánonokat. Disszertáciomban magyar

példákat hozok fel az intézmények (kiadók, szerkesztőségek) hatására, amelyekkel meg lehet magyarázni a különféle újrafordítások létrejöttét.

Az újrafordítás és az adaptáció kapcsolatát a fordított ifjúsági irodalommal foglalkozó szakirodalmon keresztül (Shavit 1986; Du-Nour 1995; Kujamäki 2001, Oittinen 2000; 2006) is bemutatom.

3.3 Az adaptáció és újrafordítás kapcsolatának elméleti háttere

A két fogalmat Jakobson (1986), Popovič (1980, 1986) hármas felosztása és Brownlie (2006) narráció-elmélete alapján egy korábbi cikkemben (Vándor 2007) már ismertettem. Az elmélet mellett a fordítói gyakorlat felől is megközelítem a kérdést, ebben egyetérték Alberttel (2003), aki a fordítás ideális modelljét ismertette a fordítói gyakorlat alapján evidenciaként kezeli, hogy egy forrásnyelvi szövegről készült különböző fordítások mindig különbözni fognak egymástól.

3.4 Az újrafordítás hipotézis kutatásának elméleti háttere

Az újrafordítási hipotézis tárgyalásánál Berman (1991), és Chesterman (2000) megállapításaiból indulok ki. A hipotézissel kapcsolatban megkerülhetetlen a fordító, mint újraolvasó szerepének jelentősége, a nyitott mű folytonosan új értelmezési lehetősége is. Míg az adaptáció kapcsán a fordító, mint kommunikátor és manipulátor jelenik meg (Albert 2009), addig az újrafordításnál a fordító, mint értelmező, újraértelmező és újraíró szereplője a folyamatnak (Benjamin 2007: 183-195; Berman 2007: 338-361; Meschonnic 2007: 399-415; Schleiermacher 2007: 119-149).

4. Kutatási kérdések

1. Milyen kapcsolat mutatható ki az adaptáció és az újrafordítás között.
2. Lehet-e valamilyen általános következtetést levonni az újrafordítások közti különbségekből, illetve, hogy ezek a különbségek a fordításban általános stratégiai tendenciának tekinthetők-e?
3. Érvényes-e az újrafordítási hipotézissel kapcsolatos állítás, hogy az újrafordítás mindig közelebb áll az eredetihez. Ez utóbbi állítás komoly elméleti és gyakorlati kérdést vet fel, nevezetesen, hogy milyen alapon jelenthető ki egy fordított műről,

hogy lényegét tekintve közelebb áll a forrásnyelvi szöveghez, mint egy korábbi változat.

5. Kutatási módszer

Az adaptáció és az újrafordítás kutatása a jelenség, ok, funkció durkheimi hármas felosztását alkalmaztam. Elsősorban meghatároztam a fogalmakat, majd megvizsgáltam, hogy az adaptáció miben különbözik, és miben hasonlít az(újra)fordításhoz, illetve milyen funkciót töltenek be a fordítástörténetében. A vonatkozó szakirodalom áttekintéséből különös tekintettel a kortárs újrafordításra egyes esetekben (fordítókkal, kiadókkal készült interjúk, lásd erről többek között Jeney 2008; Szele 2005) megtudhatjuk, hogy kik voltak az újrafordítás megrendelői, illetve, hogy az újrafordított művek hol jelentek meg, és milyen olvasóközönségnek szánták őket. Meghatározom, mit értek ifjúsági irodalom, és leszögezem, milyen pontokon kapcsolódik mind az adaptációhoz, mind az újrafordításhoz. Az elméleti áttekintés után esettanulmányok segítségével keresek választ a felmerült kérdésekre.

6. A vizsgált szövegek kiválasztásának és elemzésének szempontjai

A fordított prózairodalom mennyiségére tekintettel szűkítenem kellett az elemzésre kiválasztott műveket. Olyan, 2000 után újrafordított 19. századi, angol nyelvű nőíróktól származó regényeket kerestem, amelyeknek filmes és televíziós adaptációja sikere készítette a kiadókat az újrafordításra, és melyek között van eleve ifjúságnak szánt mű, illetve van az ifjúság számára átdolgozott – adaptált – fordítás.

Az elemzésre kiválasztott művek Emily Brontë *Wuthering Heights* fordításai Sötér István (1957), Borbás Mária (1993), Feldmár Terézia (2006); Jane Austen *Sense and Sensibility* két fordítója Borbás Mária (1976) és Sillár Emőke (2008). Charlotte Brontë *Jane Eyre* (1969) két fordítója Ruzitska Mária (1959) N. Kiss Zsuzsa (2007). Az ifjúság számára *A lowoodi árva* címmel átdolgozta Szász Imre (1967, 2007). L. M. Alcott, *Little Women* három fordítása, Prém Margit (1926); Sóvágó Katalin (2004) és Barta Judit (2006).

Steiner *Bábel után* című tanulmánykötetében (2005: 5) a teljességre törekvő olvasást elemzése kapcsán emel ki lehetséges elemzési szempontokat, elsősorban a

szavak jelentésének felismerése alapján, ez lesz az egyik elemzési módszerem. A másik, funkcionális szempontot Albert Sándortól kölcsönöztem (Albert 2003, 2009). Konkrét fordítói problémákból indultam ki, ezekből igyekeztem általános következtetéseket levonni az adaptációra, újrafordításra, az újrafordítási hipotézisre is vonatkoztatva. Ezen a ponton azonban nem elhanyagolható problémával kerül szembe az elemző. Ugyanis ő is tulajdonságokkal ruházta fel a forrásnyelvi szöveget, és ha a fordító nem annak értelmében fordít, akkor hajlamos nem az értelmezésbeli eltérését okolni, hanem valamiféle fordítási hiányosságra gyanakodni. Ez legnehezebben elkerülhető csapda.

7. A kutatás és elemzések eredményei, összefoglalás

A kutatási kérdésekre a szakirodalom áttekintése és az elemzések után a következő válaszokat adhatom:

1. Az adaptáció jelenségét történelmi-kulturális kontextusban vizsgálva, kijelenthető, hogy adaptáció és (újra)fordítás között szoros kapcsolat mutatható ki. Mind a kettő hasonló okok miatt jött létre, mind a kettő kulturális találkozás során születik meg, mind a kettőnek kultúráközvetítés a feladata, mind a kettő alkalmazza a fordítói stratégiákat, mind a kettő megújulást hozhat a meglévő irodalmi kánonba, vagy épp ellenkezőleg szorosan követi, és mind a kettő esetében van protoszöveg. A közös pontokon túl az adaptáció maga okozója lehet az újrafordítás létrejöttének. Kimutattam, hogy az adaptáció funkcióját tekintve kapcsolódik a fordításhoz és ezen keresztül az újrafordításhoz, mind a kettő a kultúra és az irodalom „diskurzív gyakorlatának sajátos megnyilvánulási formája” (Robyns 1994: 405). A „hűséges” fordítást és a szöveg teljes átalakítását is fordítói stratégiákként kezelve, a stratégiákat létrehozó körülményekre figyelve magyarázatot kaphatunk a különféle fordításfajták (globális adaptáció – nem adaptáció) létrejöttének okaira, anélkül, hogy bármelyiket is kizárnánk a fordítás tágabb köréből.

Az adaptáció, fordítás és újrafordítás közti viszonyokat elemezve, azokat sajátos narratívaként értékelve (Brownlie 2006) mind a kettőt a fordítás eltérő narrációs változataiként kezelhetjük. A narratívák változatait tekintve a szöveget lehet rövidíteni (adaptáció), lehet filmre vagy színpadra átírni (adaptáció) és le lehet fordítani (fordítás, újrafordítás, adaptáció) egy másik nyelvre (Jakobson 1986).

2. A kiválasztott regények fordításának és újrafordításának elemzéséből az derült ki, hogy a magyar irodalmi kánonban erősen uralkodik a honosító fordítói norma, amely tartalmában, formájában mindenképpen hűséges igyekszik maradni a hagyományos, klasszikus, mondhatni nyugatos regényfordítási technikákhoz.

Az első és az újrafordítások között felfedezhető különbség elsősorban egyéni fordítási megoldásokra utal. Ugyanakkor valamiféle általános változás mégis észlelhető, ez a 2000 után készült újrafordításokban mutatkozott meg. Ezek a jellegzetességek elsősorban a mondatszerkezetek egyszerűsödésében (mondatszintre emelés), hétköznapibb kifejezések alkalmazásában mutatkoznak meg. Ez azt engedi sejtetni, hogy az elfogadási normák területén zajlik éppen valamiféle változás, és a fordítók a kiadókkal együtt ennek a feltételezett változásnak kívánnak megfelelni. A kiadók és a fordítók reprezentatív felmérések híjján magukra vannak hagyva annak eldöntésében, hogy az olvasó-vásárló számára mi lenne az elfogadható, ahogy annak idején a nemzeti irodalmak kialakulásának periódusában az akkori fordítók és adaptáció-írók is saját – egyébként társadalmilag és kulturálisan meghatározott – ízlésük, norma és értékrendszerük szerint dolgoztak. Az első fordítás és az újrafordítás(ok) közti különbségekből – nevek, helynevek, megszólítások fordítása – még nem lehet általános fordítói stratégiára utaló jelzésnek felfogni.

Létezik azonban egy általános fordítói magatartás, amit Borbás fogalmazott meg: „klasszikus is legyen, angol is legyen, Jane Austen is legyen – és magyarul szóljon a magyar olvasóhoz, a mai magyar olvasóhoz” (Borbás 1981). A lényeg a „mai magyar olvasó” kifejezésben rejlik. Ugyanis éppen ez a „maiság” az, ami változik, ami társadalmilag és kulturálisan meghatározott, ami hatással lehet magára az újrafordításra is, de ezt csak további, alapos empirikus vizsgálatokkal lehetne bizonyítani, így csak hipotézisként állíthatom fel. A regények újrafordításának módja hasonlít a drámáknál megfigyelhető újrafordítási stratégiákra.

A fordítói stratégiai hasonlóságokat a szöveg és a valóság viszonyával lehet magyarázni. A szöveghez rendelt valóságok soha nem függetlenek sem az adott kortól, sem a fordított szöveg funkciójától. A didaktikus és morális céllal született globális adaptációtól a szórakoztatáson át a kulturális különbségek megértetésének vágyáig terjedhet a skála. Ha a fordított szövegeknek az irodalmi rendszerben betöltött funkciója

alapvetően azonos, akkor a megoldások is alapvetően azonosak lesznek. Az elemzett a regények első fordításai és újrafordításai függetlenül a fordítások keletkezésétől többekévesbé azonos funkciót töltenek be az irodalmi rendszerben. Ugyanakkor a megváltozott valóság, illetve a valóságról vélt tudás, és megváltozott ebben a valóságban az olvasás funkciója, ennek megfelelően és ezt kiszolgálva a hangsúly a szórakoztatás felé tolódik, és feltételezésem szerint a fordítói megoldások felszíni különbsége részben ebből is adódhat.

Az első és az újrafordítások között eltelt időben lezajlott társadalmi, kulturális változások hatása, paratextuális szinten is kimutatható. Legszenvedélyesebb a kötetek külső megjelenése, amely eleve jelzi az olvasónak, hogy milyen funkciót szántak a köteteknek.

A fordított gyerekirodalomról szóló elméleti írások is kiemelik a paratextus jelentőségét, mint a speciálisan honosító-idegenítő fordítási stratégia egyik sajátosságát, amitől a fordító ugyan láthatatlan marad, de mégis hallatja a hangját. A hallható fordító ilyen felbukkanását az elemzések nem bizonyították kellően, hacsak a kötetek piacképességét biztosító kiadói fülszövegek vagy hátlapok reklámszövegeit nem tekintjük annak. Ezen a területen érdemes lenne további kutatásokat végezni.

Az a fajta fordítói előszó, amely megkönnyítheti a fordított szöveg értelmezését, befogadását, vagyis akár ideológiai szerepe lehetne, az általam elemzett újrafordításokban két helyen jelent meg, Prém Margit fordításában, és az Európa Diákkönyvtár sorozatban megjelent *Üvöltő szeleknél* (1993) Gy. Horváth szerkesztői előszava az új kiadáshoz. A kiadó és az előszó jelen esetben egyértelműen a szöveg irodalmi rendszerben betöltött funkciójára utal.

3. A következő kérdés az újrafordítási hipotézisre vonatkozik. Chesterman Berman alapján, de Bermannal ellentétben, aki a romantikus idealizmus paradigmájában gondolkodva „az igazságról” beszélt, „természettudományos” módszerekkel szeretné bizonyítani az „újrafordítási hipotézist” (Chesterman 2000). Paloposki & Koskinen (2004) azt állította, hogy az első fordítások forrásnyelvi orientáltságúak (idegenítenek), a későbbi újrafordítások célnyelvi irányultságúak (honosítanak). Az általam elemzett szövegekből az derült ki, hogy az első fordítások honosítanak, és a forrásnyelvhez való hűséget is honosító módszerrel igyekeznek elérni. Megkérdőjelezhetőnek tartom az újrafordítási hipotézis univerzális vagy univerzália voltát, noha nem tagadom, hogy

szavak, kifejezések szintjén, korábbi hibák és tévedések kijavításával jobb szöveg jöhet létre, valahogy úgy, mintha egy igazán jó szerkesztő kezén ment volna át a fordítás. De az elemzett 19. századi regényeknél az eredeti forrásnyelvi mű értelmezésének átalakulását ez nem érinti. A *Little Women* elemzése pedig éppen ellentmond az újrafordítási hipotézis szövegminőségi és szövegértelmezési fejlődéseméletének, de egyetlen mű elemzéséből nem lehet általános következtetéseket levonni.

Az újrafordítási hipotézis több elméleti problémát is felvet. Az egyik, a közelség kérdése, a másik a hipotézisnek az az implicit tartalma, hogy minél többször fordítunk el egy művet, annál jobb lesz a fordítás, míg a végén elérjük az ideális fordítást. Ebben az esetben tisztázni kellene: a) mi az ideális fordítás lényege, és máris visszajutottunk a kezdetekhez; b) ha elfogadjuk, hogy létezik ideális fordítás, és meg is tudjuk határozni, akkor el kell vetnünk a különféle fordítói-olvasói értelmezések érvényességét, és ki kell jelentenünk, hogy a fordítandó szöveg – és minden irodalmi szöveg – zárt rendszer. Mint ilyen, csak annyiban engedi meg az értelmezést, amennyibe az az örök igazsághoz vezető utat jelenti, amelynek végén áll a mindentől független objektíven igaz szöveg.

Elvileg, minél távolabb kerül a fordító a forrásnyelvi szöveg születésétől, annál több ismeretanyag halmozódik fel, annál több intertextuális kapcsolat épül rá a szövegre, tehát feltételezhetően, jobban értheti a szöveget, mint az első fordító. A *Kisasszonyok* elemzése azt mutatta, hogy amíg az értelmező nem ismeri kellő mértékben a forrásnyelvi szöveg múltbeli jelentését is, ha megmarad az „elsődleges desiffrózás”-nál (Bourdieu 1978: 179), addig nem lesz képes azt a jelenkor célnyelvi kultúrába hiánytalanul átültetni, és az eredeti élmények csalóka módon, jelennek meg a műben.

Az interpretációt befolyásolja a szubjektív értelmezés, illetve az objektív elvárások. Az értelmezés szubjektív mivolta és a külső, objektív elvárások esteleges kényszere nem áll mindig összhangban, és az így született művek sem támasztják alá az újrafordítási hipotézist.

További újrafordítások kutatása, azonban megcáfolhatja ezt a feltételezésemet. Úgy gondolom, az újrafordítás kutatása és elemzése nagyobb számú korpuszon, műfajokra lebontva, és elkülönítve sokat segíthet abban, hogy megragadhatjuk, milyen új fordítói normák vannak kialakulóban a huszonegyedik század magyar prózafordítás-irodalmában. Ehhez a regényt fordítókkal és a kiadókkal olyan interjúkat elkészítésére

lenne szükség, mint amelyet például Szele Bálint készített a magyar Shakespeare fordítókkal, vagy amilyeneket a Jeney és Józán szerkesztette *Nyelvi álarokban* lehet olvasni.

A majdani kutatásnak részben az újralfordított szövegek – elsősorban a regényeknél – fordítói normákban és fordítói értelmezésekben megjelenő sajátosságok kimutatására kellene összpontosítania, részben a megrendelői elvárások és a kiadói politika mélyebb megértésére és megismerésére kellene törekednie.

Cikkek:

- Vándor J. 2006. A szöveg megközelítése a fordítóképzésben. In: Dróth Julia (szerk.) *Szaknyelv és szakfordítás*. Gödöllő: Szent István Egyetem. 118-136.
- Vándor J. 2007. Adaptáció és újrafordítás. *Fordítástudomány IX.* 1. 40-57.
- Vándor J. 2007. *Magyarázatok az ideológiai jelenlétre a fordított gyermek- és ifjúsági regényekkel foglalkozó szakirodalomban.* www.szabad-part.hu:32

Recenzió:

- Vándor J. 2005 Crosscultural Transgression Research Modells in Translation Studies II. (ed.) Theo Hermans. *Fordítástudomány VII.* 1. 112-116.

Előadások:

- Vándor J. 2005. Újrafordítás, adaptáció. Elhangzott: *A magyar fordítók és tolmácsok napja*. ELTE BTK FTK, Budapest 2005. március 31.
- Vándor J. 2005. Újrafordítás. Elhangzott: *A világ nyelvei és a nyelvek világa*. XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Miskolci Egyetem, Miskolc 2005. április 7-9.
- Vándor J. 2006. Az adaptáció értelmezésének változásai. Elhangzott: *Nyelvi modernizáció: szaknyelv, fordítás, terminológia*. XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Szent István Egyetem, Gödöllő 2006. április 11-12.
- Vándor J. 2007. Ideológia és újrafordítás a gyerekirodalomban. Elhangzott: *Kommunikáció az információs technológia korszakában*. XVII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Kodolányi János Főiskola, Siófok 2007. április 19-21.
- Vándor J. 2007 Ideology and Translation. Elhangzott: *Jel és jelentés konferencia*. Kodolányi János Főiskola, Budapest 2007. október 30.

Fontosabb fordítások:

- Heller Á. 1995. *Leibnitz metafizikája*. Budapest: Kossuth Kiadó.

- Fehér M, I. és Heller Á. 2002. *Marx és a modernitás*. Budapest: Argumentum Kiadó – Lukács Alapítvány.
- Twain, M. 2003. *Tom Sawyer és Huckleberry Finn összes kalandjai*. Szeged: Szukits Könyvkiadó.
- Blackwell, G. 2003. *Európa története*. Szeged: Szukits Könyvkiadó.
- Epstein, H. 2004. *Anyám nyomában*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Butler, J. 2006. *Problémás nem*. Budapest: Balassi Kiadó. 91-249.
- Braidotti, R. 2007. *Egy nomád térképei*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Wendell, S. 2009. *Az elutasított test*. Budapest: ELTE Bárczy Gusztáv Gyógypedagógiai Kar.